

নানা অমরেন্দ্র

কোন অমরেন্দ্র চক্ৰবৰ্তীকে তাঁৰ আশি বছৰ পৃতিৰ জন্য শুভেচ্ছা জানাতে চাইছি আমি? অমরেন্দ্র চক্ৰবৰ্তী কি একজন? ষাটেৰ দশকে তিনি 'কবিতা-পৰিচয়'-এৰ জন্য খ্যাত হন, অথচ আড়ালে চলে যায় তাঁৰ নিজেৰ কবিতাৰ পৰিচয়। সেই কবিও তো ধাৰাৰাহিকভাৱে আজও লিখে চলেছেন কবিতা। না কি অমরেন্দ্র চক্ৰবৰ্তী হলেন সেই শিশুসাহিত্যিক যাঁৰ 'হীৱ ডাকাত'-এৰ মতো অনবদ্য সৃষ্টি বছৰেৱ পৰ বছৰ ছোটোবড়ো সবাৰই মনোৱণ্ণন করে চলেছে? শুধু 'হীৱ ডাকাত'ই নয় অবশ্য, গদ্যে কিংবা ছন্দে বাঁধা তাঁৰ আৱো অনেক রচনাই বড়োমাপেৰ এক শিশুসাহিত্যিক হিসেবেই সাহিত্যসমাজে তাঁকে প্ৰতিষ্ঠা দিয়েছে। না কি আমৱা সেই অমরেন্দ্র চক্ৰবৰ্তীৰ কথা ভাৱাছি যিনি যুবসমাজেৰ ক্ৰমান্বয়ৰ কথাৰ জন্য তাঁদেৰ কোনো দিশা দেখাৰাৰ কাজে 'কৰ্মক্ষেত্ৰ'-এৰ মতো মুক্তিপথেৰ কাণ্ডাৰী হয়ে উঠেছিলেন? না না, ইনি হলেন একজন অৱগণপিপাসু মানুষ যিনি পৰ্যটনজগতেৰ উল্লয়ন ঘটিয়েছেন 'অমণ' নামে এক জনপ্ৰিয় পত্ৰিকাৰ মধ্য দিয়ে, যে-পত্ৰিকা পৰবৰ্তী কোনো সময় থেকে সঙ্গে দিত বিনেপয়সায় একটা সিডি, কোনো-না-কোনো দেশেৰ পৰ্যটনেৰ ভিডিও। ইনি কি সেই অমরেন্দ্র, নিজে যিনি উত্তৰ থেকে দক্ষিণমেৰু পৰ্যন্ত কিংবা পৃথিবীৰ পূৰ্বপ্রাপ্ত থেকে পশ্চিমপ্রাপ্ত পৰ্যন্ত দুৰ্গমতম অঞ্চলগুলিতে ঘূৱে বেড়িয়েছেন সমস্ত বিপদেৰ ঝুঁকি মাথায় নিয়ে? না, আৱো এক অমরেন্দ্র আছেন, যিনি হঠাৎ মধ্যবয়সে পৌঁছে ছিবি আঁকা শুৰু কৰেন আৱ সেটাই যেন হয়ে দাঁড়ায় তাঁৰ অন্যতম প্ৰধান নেশা। সেই ত্ৰিশল্লীৰ কথা হচ্ছে কি এখানে? না কি আমৱা বলছি সেই স্বপ্নভাৰুক মানুষটিৰ কথা, যিনি 'ছেলেবেলা'-এৰ মতো পত্ৰিকা বা পৱে 'কালেৰ কষ্টপথ' নামে বড়োদেৰ এক মাসিক পত্ৰিকাৰ সম্পাদক ছিলেন?

এটা হওয়াই সম্ভব যে, কোনো একজন মানুষ এতগুলি অমরেন্দ্র চক্ৰবৰ্তীকে একই লোক বলে মনে কৰেন না। অস্তত আমাৰ নিজেৰ তো মনে হয় অমরেন্দ্র যেন একই সঙ্গে 'নানা অমরেন্দ্র'।

কবিতাৰ পৰিচয়

একজন সদ্যতৰণ, বিশ্ববিদ্যালয়েৰ পড়া তখনও সাঙ্গ হয়নি তাঁৰ, একটি পত্ৰিকাৰ পৰিকল্পনা নিয়ে হাজিৰ হয়েছিলেন একদিন, ১৯৬৬ সালে। এৰ মধ্যে বিশ্বয়েৰ কিছু নেই, কেননা ওই বয়সটাই নানাৱৰকম দৃঢ়সাহসিক পৰিকল্পনা নিয়ে মেতে উঠবাৰ সময়। বিশ্বয় ছিল তাঁৰ ভাৱনাৰ নতুনত্বে। সেই তৰঁগেৰ—অমরেন্দ্র চক্ৰবৰ্তীৰ—মনে হচ্ছিল, একটি মাসিক পত্ৰিকাৰ দৰকাৰ যেখানে কেবল কবিতা পড়াৰ পদ্ধতি নিয়েই কথা হবে। এক-একটি কবিতা নিয়ে কথা বলবেন এক-একজন। কীভাৱে তিনি পড়েছেন সেই কবিতা, বলবেন শুধু সেইটুকুই, আৱ কিছু নয়। তাই জন্য চাই একটা মাসিকপত্ৰ।

অশ্ৰু অলোক আৱ আমাৰ তখন মনে হলো এ এক কাকতালীয় সংযোগ। কবিতা নিয়ে যেভাৱে আলোচনা চলছে অনেকদিন ধৰে, তাৰ অপূৰ্বতা অসংগতি আৱ নিষ্পত্তিৰ বিষয়ে নিজেদেৰ মধ্যে তখন কথা বলছি আমৱা, কথা বলছি আমাদেৰ ক্লাস-পড়াৰ বা ক্লাস-পড়ানোৰ দুৰভিজ্ঞতা নিয়েও।

অমরেন্দ্ৰ প্ৰস্তাৱে তাই মেতে উঠলাম আমৱা। প্ৰথম সংখ্যাই আয়োজনে সঙ্গে এসে মিললেন প্ৰণবেন্দু দাশগুপ্ত আৱ অৱৰণ সেন। সকাল থেকে গভীৰ রাত পৰ্যন্ত, কখনো-বা সম্পূৰ্ণ রাত, অমরেন্দ্ৰ তখন বাড়িছাড়া। ক্লেশহীন ঘূৱে বেড়াছেন নাকতলা থেকে শ্যামবাজার, ছেড়ে দিয়েছেন ক্লাস-পড়াৰ দায়। থাকছেন অনেকসময়ে অৰ্ধাশণে। আৱ শেষ পৰ্যন্ত সত্যি সত্যিই একদিন শুধুমাত্ৰ পাঁচটি কবিতাৰ পাঁচটি আলোচনা নিয়ে দেখা দিল 'কবিতা-পৰিচয়' নামেৰ ছিমছাম একটি পত্ৰিকা, বৈশাখেৰ এক গৱেষণা দৃশ্যমান। আৱ, আশৰ্চাৰ্য, প্ৰথম সংখ্যা থেকেই তাৰ কপালে আদৰণ জুটুল অনেক। মনে হলো অনেক পাঠকেৱই যেন মনে মনে অগোচৰ এক প্ৰতীক্ষা ছিল এমন কোনো পত্ৰিকাৰ জন্য।

সেই পত্ৰিকাৰ চতুৰ্থ সংখ্যাটি (শ্বাবণেই বেৱোতে পারল কিন্তু সেই চতুৰ্থ) বেশ বড়ো রকমেৰ মৰ্যাদা পেয়ে গেল কেবল আৰু সয়ীদ আইয়ুবেৰ এক দীৰ্ঘ প্ৰবন্ধেৰ জন্য। প্ৰথম দুটি সংখ্যায় রবীন্দ্ৰনাথেৰ দুটি কবিতা নিয়ে কথা বলেছিলাম আমি, সেই সূত্ৰ ধৰে আইয়ুব যা লিখলেন তাকে বিস্তাৱিত এক প্ৰতিবাদপ্ৰবন্ধই বলা যায়। 'কবিতা-পৰিচয়' পত্ৰিকায় প্ৰকাশিত হবাৰ সঙ্গে সঙ্গে সাম্প্ৰতিক 'দেশ'-এও ছাপা হলো সেই লেখা, ফলে আমাকেও তাৰ উপৱে লিখতে হলো একটা। তাৰও পৱে আইয়ুবেৰ প্ৰতুত্তৰ, আমাৰ প্ৰতিপত্তুত্তৰ—এমনভাৱে চলল কিছুদিন 'কবিতা-পৰিচয়' আৱ 'দেশ' পত্ৰিকায় সমাপ্তৱাল ভাৱে।

কোথায় পায় টাকা

এসব ঘটিয়ে তুলছে তখন অমলিন এক স্বপ্নদষ্টা যুবক। যাদবপুৱে তুলনামূলক সাহিত্যেৰ পড়াশোনা কৰতে কৰতেই তাৰ নেশা ধৰে গেছে একটা কোনো পত্ৰিকাৰ ভাৱনায়, যা হয়ে উঠবে 'কাব্য-সমালোচনাৰ মাসিক সংকলন'। খুবই এৰ দৰকাৰ বলে মনে হচ্ছিল তাৰ, কেননা কবিতাকে যে কেবল কবিতা হিসেবেই পড়া যায়, পড়ে আনন্দ পাওয়া যায় বা আলোড়িত হওয়া যায়, তাৰ সৃষ্টিসুত্ৰেৰ কথা ভেবে উত্তেজিত হওয়া যায়, আমাদেৰ সমালোচনা-সাহিত্য পড়ে তা যেন আৱ বোঝাই যায় না। কোনো কি পথ তৈৱি হতে পাৱে না সে-বোধেৰ দিকে? এ-ৰকম এক ভাৱনা নিয়ে তৰণ ওই ছাত্ৰ তাৰ উদ্যমে আৱ উৎসাহে তখন গড়ে তুলছে সমভাৰুকদেৰ এক দল, যে-দলে প্ৰায় সকলেই তাৰ চেয়ে বয়সে অনেক বড়ো।

সফলও হলো তাৰ স্বপ্ন। বড়োমাপেৰ কাগজেৰ ঘোলো পৃষ্ঠা, নিৱাভৱণ ঘিৱে রঙেৰ মলাটে শাদাসিধে হৱফে নামটা শুধু ছাপা, ভেতৱে পাঁচটি মাত্ৰ কবিতাৰ আলোচনা। এক গৱেষণাৰ দুপুৱে সেই পত্ৰিকাটি বেৱোৱাৰ সঙ্গে সঙ্গে অপ্রত্যাশিত আদৰ হলো তাৰ, চিৰি বা প্ৰশ্ৰয় বা তাৰ নিয়ে উপযাচক হয়ে এগিয়ে এলেন আৰু সয়ীদ আইয়ুব বুদ্ধদেৱ বসু বিষণ্ণ দে বা অঞ্জলি দণ্ডেৰ মতো মানুষজনেৱা। সফলতায় দায়িত্ব অনেক বেড়ে যায়। সেই যুবক অমরেন্দ্ৰ চক্ৰবৰ্তীৰ চোখে আৱ ঘূম নেই, পায়ে আৱ বিৱাম নেই, নতুন নতুন ভাৱনাৰ আৱ ক্ষান্তি নেই।